

Araştırma Makalesi

DİJİTAL GÖZETİM TOPLUMU BAĞLAMINDA SOSYAL AĞLARA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Ahmet Cevdet AŞKIN*

Özet

Bu makale sosyal ağ platformlarının dijital gözetime sağladığı olanaklara açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede her ne amaçla olursa olsun insanların ve toplumların izlenmesi, kişisel bilgilerin kayıt altına alınması, tasniflenmesi ve işlenmesi olarak tarif edilebilen gözetimin tarihsel olarak aldığı biçimlere işaret edildikten sonra dijital teknolojinin yarattığı olanakların gözetimin dijitalleşmesine de yol açması ele alınmaktadır. Ardından panoptikon, sinoptikon ve omniptikon metaforlarına dayanarak kapitalist toplumun yeni bir yönünü temsil eden dijital gözetim toplumuna ilişkin kavram önerisi yapılmaktadır. Çünkü ilgili alanyazında bu kavramdan ya dijital gözetimin hüküm sürdüğü günümüz toplumunun dijital gözetim toplumu olduğu var sayılarak ya da panoptikon ve sosyal medyaya indirgenerek söz edilmektedir. Burada dijital gözetim toplumu, teknolojinin her türlü biçiminin olanaklı kıldığı panoptik, sinoptik ve omniptik gözetim biçimlerinin iç içe geçerek işlev gördüğü ve post modern kültür bağlamında gözetimin sıradanlaştığı bir toplum olarak tarif edilmektedir. Son olarak da sosyal ağ platformlarının dijital gözetimin aracı haline nasıl geldiklerine açıklık getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dijital gözetim, omniptikon, panoptikon, sinoptikon, sosyal medya*

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, ahmetcevdetaskin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2049-2941

Gönderim Tarihi: 24.09.2022

Kabul Tarihi: 25.10.2022

Research Article

A CRITICAL APPROACH TO SOCIAL NETWORKS IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL SURVEILLANCE SOCIETY

Ahmet Cevdet AŞKIN*

Abstract

This article aims to clarify the contribution of social networking platforms to digital surveillance. After pointing out the historical forms of surveillance, which can be defined as the monitoring of people and societies, recording, classification, and processing of personal information for whatever purpose, it considers how the possibilities created by digital technology lead to digitalization surveillance. Based on the metaphors such as panopticon, synopticon, and omnipticon, it embarks on conceptualizing the digital surveillance society, representing a new aspect of the capitalist society. Because in the relevant literature, it is referred to either as the assumption that today's society is a digital surveillance society due to simply prevailing digital surveillance or as the reduction to panopticon and social media. The digital surveillance society is here defined as a society where, thanks to all kinds of technology, panoptic, synoptic and omniptic surveillance forms function intertwined and surveillance becomes ordinary in the post-modern culture. It then clarifies how social networking platforms have become instruments of digital surveillance.

Keywords: *Digital surveillance, omnipticon, panopticon, social media, synopticon*

*Dr., Independent Researcher, ahmetcevdetaskin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2049-2941

Received: 24.08.2022

Accepted: 25.10.2022

DİJİTAL GÖZETİM TOPLUMU BAĞLAMINDA SOSYAL AĞLARA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eskiye giden gözetim ediminin geçmişten günümüze geçirdiği evrim ve teknolojik boyutlarda ulaştığı bugünkü düzeyi göz önüne alındığında, özgür bireyi yücelten liberal öğretinin en azından “özel alan” ve “mahremiyet” kavramlarının tartışmalı hale geldiğinden, hatta anlamsızlaştığından söz etmek mümkün görünmektedir. 1949’da yayınlanan distopik roman *1984*’te (Orwell, 2021) betimlenen Büyük Birader, günümüzde yurttaşların gönüllü katılımıyla da beslenen kesintisiz gözetimde, özel ve mahrem olanın ortadan kalkması anlamında, hüküm sürmektedir. Gündelik yaşamın olağan akışı içinde yurttaşlar resmi ve özel kurumların yanı sıra, konut, dükkân ve alışveriş mekânlarındaki güvenlik kameralarından, havadaki dronlara, yüz tanıma da dahil olmak üzere Mobese sistemlerinden kredi kartıyla yapılan ödemelere ya da banka kartı kullanarak ATM’lerde yapılan işlemlere, cep telefonlarına ve oradan internette ziyaret edilen sitelere, arama motoru kullanımına ve nihayet sosyal ağlara dek uzanan çoğunlukla farkedilmeyen, edilse de önemsenmeyen ya da itiraz edilemeyen biçimde gözetlenmektedir. Yeni nesil *chip*’li plastik kimlik kartları, toplumsal tasnifleme olanağı sağlamakta, nüfusun en çok marjinalleştirilmiş kesimlerinin aleyhine olacak şekilde kimin muteber vatandaş olduğunu, kimin olmadığını saptayan banoptikon işlevi de görmektedir (Bigo, 2008, s. 32; Lyon, 2007, s. 115,). 2020 yılının ilk aylarından itibaren yaşanan Covid-19 pandemisinde devletlerin başvurduğu biyoiktidar önlemleri (örneğin Türkiye’de PCR testi, aşı kartı ve HES kodu gibi uygulamalar) gözetim olgusunun günümüzdeki en sıcak örneğini teşkil etmektedir (Constantinou, 2021). Özetle gözetimin olağanlaşması olarak tarif edilecek bu durum, beraberinde özellikle son 20 yılda disiplinler arası tartışmalara ve özgün bir alanyazının oluşumuna yol açmıştır. Kuramsal nitelikteki bu makalede gözetimin tarih içindeki evrimsel seyrine ve özelliklerine kısaca göz atıldıktan sonra, teknolojinin getirdiği olanakların gözetimi nasıl dijitalleştirdiği irdelenecek ve dijital gözetim toplumu

konusuna değinilerek kavram önerisinde bulunulacaktır. Ardından *Facebook*, *Instagram* gibi sosyal ağ plaformlarının dijital gözetim toplumunun araçları haline gelişine dikkat çekilecektir.

1. ANTİK DÖNEMDEN GÜNÜMÜZE GÖZETİM

Her ne amaçla olursa olsun insanların ve toplumların izlenmesi, kişisel bilgilerin kayıt altına alınması, tasniflenmesi ve işlenmesi olarak tarif edilebilen gözetim, insanları etkin şekilde yönetme ve kontrol altında tutma işlevine sahiptir (Lyon, 2002, s. 1). İnsan toplumunun evrim sürecinde yazının bulunmasının, gözetim faaliyetinin etkin yürütülmesinde kritik eşiği temsil ettiği söylenebilir. Çünkü modern öncesi devletlerde yazı, devlete nesne ve bireyler üzerinde uyguladığı idari denetiminin kapsamını genişletmek üzere kullanılabileceği kodlama olanağı sağlıyordu. Bilgilerin kayıt altına alınarak saklanması ise standart uygulamalara ve listelemelere olanak veriyordu (Giddens, 2008, s. 66). Nüfusun gözetimi ve kayıt altına alınması antik döneme kadar uzanmaktadır. Günümüzdeki nüfus sayımlarına ve askerlik kayıtlarına benzer uygulamaların örneklerine o çağlarda da rastlanmaktadır. Örneğin Eski Mısır'da vergi, askerlik ve göç konularında kayıtların tutulduğu bilinmektedir. Orada hüküm süren kölelik rejiminden kaçan göçebe İsrail halkının M.Ö. 1500 yılına uzanan Sayılar Kitabı'nda ise Filistin'e yerleşen kabile mensuplarının isim ve yaşları kayıt altına alınmış ve o sayede toplumun askeri kapasitesi hesaplanabilmiştir (Lyon, 1994, s. 22). Roma İmparatorluğu'nda askerlik yapmaya elverişli olan tüm erkeklerin listelenmesi devlet gözetiminin bir biçimidir. Keza dünyada en eski nüfus sayımı örneği M.S. 2'nci yüzyılda Çin'dedir. O dönemden itibaren Çin'in tümünde nüfus kayıtlarının tutulduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Normandiya Dükü olan ve İngiltere'yi istila ettikten sonra krallığını ilan eden William tarafından 1086'da hazırlatılan iki ciltlik Kıyamet Kitabı (*Domesday Book*) devletin yurttaşlarına ilişkin organize bilgi toplama faaliyetinin Ortaçağ'daki en çarpıcı örneğini teşkil etmektedir (Weller, 2022, s. 164). Normanların İngilizlerin mülklerine el koymasının yasallaştırılması ve feodalizmin yeniden yapılandırılması için ülke çapında yürütülen bir envanter çalışması niteliği taşıyan araştırma, İngilizlerin çıkacak sonuca itiraz edemeyeceği için Kıyamet Kitabı olarak adlandırılmıştı.

Avrupa tarihinin en dikkat çekici istatistiki belgesi olarak kabul edilen kitap, 20 ay gibi kısa süren bir çalışmanın sonucudur. Hazırlık süresinin kısalığında erken *Anglo-Saxon* dönemde tutulan kayıtların rolünün olduğu düşünülmektedir (McDonald & Snooks, 1985, s. 147). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vergi ve nüfus tahrirleri, yani tımar sistemi uygulanan bölgelerde vergi veren erkek nüfusa ait bilgilerin ve bunlardan toplanan vergilerin kayıt altına alınması (Öz, 1991, s. 429) da devlet gözetiminin bir başka tarihsel örneği olarak gösterilebilir.

Tarihsel akış içinde gözetimin niteliğindeki değişim de izlenebilmektedir. Avrupa'da 15. yüzyılda dinsel, ulus devletlerin nüvelerinin ortaya çıktığı 16. ve 17. yüzyıllarda ise siyasal gözetim hâkim biçim olarak öne çıkmıştır. İzleyen yüzyıllarda "yasakçı" devlete doğru gelişim beraberinde özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda gözetimin ayrıntılı kişisel bilgilerin toplanması, tasniflenmesi ve işlenmesine dek genişlemesini getirmiştir. Gözetimin kapsamında ve niteliğindeki bu genişlemede bürokrasinin güçlenmesi ve refah devletinin gereksinimleri rol oynamıştır (Marx, 2002, s. 17-18).

Günümüzde gözetim etiğinin temel referans noktası panoptikondur. Filozof ve toplumsal reformcu Jeremy Bentham'ın 1787-1791 tarihleri arasında kaleme aldığı mektuplarda (Bentham, 1995) aslında kardeşine ait olan fikri geliştirerek formüle ettiği panoptikon, dış duvarlara bitişik hücreleri olan, merkezde mahkûmları gözetleyen görevlinin yaşadığı kulenin yer aldığı dairesel bir mimariye gönderme yapar. Hücrelerdeki kendilerini gözetleyeni göremezler, gözetlenmedikleri anların da farkında olamazlar. Bu sayede sürekli olarak gözetlendikleri algısı oluşur ve disiplinli davranmak zorunda kalırlar (Mathew, 2020). O halde panoptikonun üzerinde yükseldiği sacayağı, kesinlikle görülmeyen denetçinin sürekli varlığı, gözetlenenlerin tümünün görünür halde oluşu ve sürekli gözetlenmelerinden oluşmaktadır. Bentham'a göre panoptikon ikili bir iktidar uygulamasıdır. Birincisi gözetim altında tutulanları istenilen hücrelere koyma ve uyulması gereken kuralları uygulama, aksi durumda cezalandırma iktidarı, ikincisi ise sürekli izlendiğini bilen mahkûmun davranışlarına çeki-düzen vererek öz disiplinli olma ve herhangi bir baskı ya da cezadan uzak durma iktidarındır (Manokha, 2018, s. 222). Panoptikonun gözetim

metaforu olarak yaygın biçimde kullanılması Foucault'nun (1975) *Surveiller y Punir: Naissance de la Prison* (Gözetlemek ve Cezalandırmak: Hapishanenin Doğuşu) eserinin yayınlanmasından sonradır. Bununla birlikte Bentham ile Foucault'nun panoptikon yaklaşımlarında temel bir farklılık vardır. Bentham panoptikonun düşük maliyetli cezalandırma işlevine vurgu yapar. Ona göre panoptikon mimarisi kalabalık bir gardiyan ekibini gerektirmez; merkezde hiçbir mahkûmun göremediği, ancak kendisini gözetlediğini bildiği tamamen görünmez durumdaki görevlinin varlığı, mahkûmlardan beklenen davranış biçimini "gönüllü" olarak sergilemelerini sağlar. Bu şekilde kendilerine çekidüzen verirler ve disiplinli hareket ederler. Bentham, bu sistemin mahkûmların kişiliğinde değişime yol açacağını, onların suç işleme ve hata yapma eğilimini körelteceğine de inanır. Dolayısıyla onun panoptikona yaklaşımında dışardan baskı uygulama iktidarı değil, kişinin kendi üzerinde baskı uygulama iktidarı ön plandadır. Foucault ise panoptikonun kişinin kendi üzerinde uyguladığı iktidarın işleyişini göz ardı etmemekle birlikte onun dışardan baskı uygulama iktidarını içeren bir düzenleniş (*dispositif*) olmasına ağırlık verir. Ancak her iki düşünür de panoptikon modelinin toplumun tümünü kapsamamasından söz ederler ve bu modelin işlerlik kazanabileceği hastane, fabrika ve okul gibi kurumlara işaret ederler (Manokha, 2018, s. 226).

Günümüzde gözetim; kontrol, yönetim, yetkilendirme, etkileme ya da koruma adına kişisel detaylara yönelik amaçlı, rutin, sistematik ve odaklı bir faaliyet olarak da tarif edilmektedir. Buna göre gözetimin kontrol, yönetim ya da kamusal olarak benimsenen herhangi bir amaç için yapılması gerekir. Gözetim günlük hayatın akışı içinde gerçekleşmesi anlamında rutin özellik taşımaktadır ama aynı zamanda gelişigüzel değil rasyonel bir zaman çerçevesinde planlanır ve yürütülür. Ve nihayet gözetim ayrıntılara inen odaklı bir faaliyettir; bilgiler toplanır, depolanır, aktarılır, istenildiğinde alınır, işlenir, karşılaştırılır, tasniflenir ve ticari olarak alınıp satılır (Ball, Lyon, Wood, Norris, & Raab, 2006, s. 4).

2. GÖZETİM TOPLUMUNDAN DİJİTAL GÖZETİM TOPLUMUNA

Gözetim, toplumsal yaşamın her döneminde daima var olan ancak özellikle

modernite ve merkezi bürokratik devletin ortaya çıkışıyla yaygınlık kazanan bir olgudur (Manokha, 2018, s. 226). Dolayısıyla sanayi toplumunun yükselişi ve kapitalizmin gelişimiyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Giddens gözetimi; kapitalist girişim, sanayi üretimi ve şiddetin merkezileşen kontrolünün yanında modernitenin dördüncü kurumsal kümesi olarak saymaktadır (2008, s. 196). Monakha ise gözetimin modernitenin diğer üç eksenini boydan boy kestiğini ileri sürmektedir. Ona göre kapitalist işletmenin ve sanayinin işleyişinin yanı sıra şiddetin merkezi olarak uygulanmasının yolu da gözetimden geçer. Modern öncesi toplumlarda gözetim mekanizmaları büyük ölçüde yüz yüze iken günümüz toplumunda yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, gözetim pratiklerinin nitelik ve kapsamında kesin bir dönüm noktasına işaret etmektedir (2018, s. 226-227). Modern toplumun gözetim toplumu olarak düşünülmesi de buradan kaynaklanmaktadır.

Gözetim devleti tarihsel olarak I. Dünya Savaşı döneminde savaştan ve tarafsız kalan ülkelerde ortaya çıkmıştır (Brandal, Brazier, & Teige, 2022, s. 105). Gözetim toplumu terimi ise ilk kez 1985 yılında sadece birkaç şüphelinin değil, herkesin gözetimin hedefi olduğu bir toplum olarak tarif edilmiştir (Marx, 1985, s. 26). Geçen yüzyılın ikinci yarısında kişisel bilgilerin ele geçirilmesinde teknoloji kullanımında önemli bir artış olduğuna dikkat çeken Marx, bu durumu ses ve görüntü kayıtları, ısı, ışık, hareket, ses ve koku sensörleri, gece görüş gözlükleri, elektronik takip ve biyometrik tespit cihazları, uyuşturucu testleri, DNA analizleri, elektronik posta ve internet kullanımı dahil olmak üzere bilgisayarlı izleme ve uzman sistemler, eşleştirme, profil çıkarma, veri madenciliği, haritalama, ağ analizi ve simülasyon gibi bilgisayar tekniklerinin kullanımını ile örneklendirmektedir (2002, s. 9). Ona göre geleneksel gözetimde gözetleyenin bildiğini muhtemelen gözetlenen de bilmektedir. Oysa yeni dönem gözetimde gözetleyen gözetlenenin bilmediği şeyleri de bilmektedir. Geleneksel gözetim “olay yerinde” yapılırken, yeni gözetim uzaktan yapılmakta olup eskisine göre daha az baskıcı ama bazı biçimlerinin herkes tarafından kullanılabilir olması anlamında da daha fazla “demokratik” nitelik taşımaktadır (s. 28-29). Gözetimin “demokratik” nitelik taşıması onun içirme/dışlama ikililiğinin dışında kaldığı

anlamına gelmez. Ogura'nın gözetim toplumu kavramı yerine çeşitli tarihsel tabakalardan oluştuğunu düşündüğü ve o nedenle de modern/post modern kapitalist toplumun bir alt kategorisi olarak önerdiği "gözetim yönelimli toplum", dışlanan nüfus ile hâkim sosyo-ekonomik siyasal rejim arasında diyalektik bir sürecin ürünüdür. Gözetim dışlama ile içerme, ayrıştırma ile bütünleştirme arasındaki sınırları yeniden belirleme ve netleştirme tekniğidir (2006, s. 275, 293).

O halde günümüz toplumunda gözetimi anlamının yolu teknoloji ile toplum arasındaki etkileşimi analiz etmekten geçmektedir. Nitekim Lyon çağdaş gözetimin, değişen koşulların, özellikle de tüketimin toplumsal yaşamın merkezini iyice işgal etmesi ve enformasyon teknolojilerinin yaygın biçimde kullanılması ışığında anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir (1994, s. 225). Çünkü ona göre dijitalleşme ve ağ oluşturma, gözetimi değiştirmiştir. Merkezi kuruluşlar kolaylıkla erişebildikleri yaygın veri tabanları marifetiyle kişilerin dijital dünyada gerçekleştirdiği her işlemle sonsuza kadar bıraktığı "parmak izini" yakalayabilmekte ve veri transfer hızındaki artış nedeniyle yurttaşları sürekli ve ayrıntılı biçimde izleyebilmektedir (s. 51). Diğer bir ifadeyle gözetim zaman ve mekânı aşarak toplumsal düzeni dönüştüren dijital teknoloji dolayısıyla icra olunmaktadır. Bu durum çok uzak mesafelere rağmen etkileşimi ve ağ kurmayı olanaklı hale getirmektedir. Böylece gözetim her an, sürekli ve her yerden yapılabilir. Yeni internet temelli teknolojiler de gözetimin çapını daha da genişletmektedir (Boersma, 2012, s. 298). Lyon, internet temelli gözetim için bilgisayar dolayımıyla iletişimde cereyan eden her türlü gözetim biçimine gönderme yapan "siber uzam gözetimi" terimini önermektedir. Ona göre bu gözetimin ayırt edici üç kategorisi vardır: çalışma hayatı, güvenlik/polisiye ve pazarlama. Bu kategorilerin sınırları, elektronik ağların kimi ülkelerde kısıtlamalar getirilmiş olsa da elde edilen verilerin farklı kurumlar arasında paylaşımını kolaylaştırmasının yanı sıra hükümet ve şirketler gibi güçlü yapıların kullandığı ağların çok daha az gücü olan birey ya da gruplar tarafından da kullanabilmesinden dolayı pratikte bulanıklaşmaktadır. En azından bu anlamda siber uzam gözetiminin kaçınılmaz olarak tek merkezli olmadığına

dikkat çekilmektedir (1998, s. 35-36).

Günümüzde gözetim olgusu dijital teknolojinin olanaklarıyla yeni boyutlar kazanmaktadır. Metaforik olarak azınlığın çoğunluğu gözetlediği panoptikondan çoğunluğun azınlığı izlediği sinoptikona ve herkesin herkesi izlediği omniptikona evrim söz konusudur. Sinoptikon kavramı ilk kez Thomas Mathiesen tarafından kullanılmıştır. Ona göre panoptikonun yanı sıra sinoptikon da modern toplumu karakterize etmektedir. Bu yeni biçim, panoptikonun tam tersine çoğunluğun örneğin *Survival* ya da Biri Bizi Gözetliyor türü *reality show*'larda olduğu gibi azınlığı gözetlemesiyle temsil olmaktadır (Mathiesen, 1997, s. 219). Omniptikon kavramı ise Jeffy Rosen (2004) tarafından önerilmiş olup özellikle *Facebook* gibi sosyal ağ platformları dolayısıyla insanların birbirini izlemesinin yaygınlık kazandığı bir aşamayı temsil etmektedir. Diğer taraftan özellikle 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan El Kaide terör saldırılarından sonra belli dini ve etnik kökenlilere dönük seyahat kısıtlamalarıyla kendini gösteren gözetim biçimi Fransız sosyolog Didier Bigo tarafından banoptikon kavramıyla tarif edilmektedir. Bu gözetim çoğunluğun değil bir yerden bir yere gitmek zorunda olan azınlıklara dönüktür. Onların gelecekteki davranışlarının potansiyel olarak "tehlikeli" görülmesi ve engellenmeleri söz konusudur. Üstelik banopticon devletler üstü bir uygulamaya da sahiptir (2008, s.32) Örneğin Avrupa Birliği'nin mal ve hizmetlerin, sermayenin, enformasyonun ve insanların serbest dolaşımı felsefesi ve uygulamasıyla taban tabana zıt biçimde birlik dışındakilere ortak vize uygulaması banoptikon için ideal zemini oluşturmaktadır. Bununla birlikte geneli ilgilendiren biçimde panoptik, sinoptik ve omniptik gözetim biçimlerinin günümüz toplumlarında bir arada bulunduğu altının çizilmesi gereklidir. Çünkü bir biçimden diğerine geçiş ya da birinin baskın konuma geçmesinden ziyade kimi zaman ayrı ayrı kimi zaman iç içe geçmiş biçimde gözetimin işleyişi söz konusudur. Bu duruma dikkat çeken Okmeydan, post modern olarak nitelediği günümüz toplumunda iktidarın denetim işlevini eğlence ve haz ile eşleştirdiğini ve panoptikondaki görünmezliğinin yanına, omniptikonda bilinmezliğini de ekleyerek varlığını kamufle ettiğini ileri sürmektedir. İktidar ve birey arasında süregelen asimetrik gözetim, panoptikonda olduğu gibi omniptikonda da önemli bir farkla devam

etmektedir. “Omniptikonda, görünür olmaktan haz alma ve görünmeye gönüllü olma nedeniyle asimetrik gözetimin farkına varılamamakta ya da varıldığında umursanmamaktadır. Panoptikonda, dışarıdan gelen zorlamaya dayalı gözetim; omniptikonda, içten gelen ve görünür olmaktan haz alınan gönüllü gözetime evrilmiştir” (2017, s. 47).

Alanyazında dijital teknolojinin hangi türde olursa olsun gözetim tekniğinde yol açtığı değişimlerin toplamı olarak dijital gözetimden söz edilmekte ve bu biçimin hüküm sürdüğü günümüz toplumunun da dijital gözetim toplumu olduğu var sayılmakta (Bartley, 2019; Barlow, 2007; Clarke, 2019; Han, 2021; İsmayilzada & Topçu, 2019) ya da indirgemeci bir yaklaşımla omniptikon (Kalaman, 2019) ve sosyal medya ile özdeşleştirilmekte (Bayrakçı, 2021) olduğu görülmektedir. O nedenle “dijital gözetim toplumu” kavramı bir inşâ çalışmasını gerekli kılmaktadır. Bu konudaki girişimlerin, teknolojik boyutun yanı sıra gözetimin üç halini kapitalist toplumun güncel bağlamında dikkate alması yerinde olacaktır. Bu yönde bir başlangıç olması açısından şöyle bir öneri yapılabilir: Dijital gözetim toplumu kavramı; dijital teknolojinin her türlü biçiminin olanaklı kıldığı panoptik, sinoptik ve omniptik gözetim biçimlerinin iç içe geçerek işlev gördüğü ve post modern kültür bağlamında gözetimin sıradanlaştığı bir topluma işaret etmektedir.

3. SOSYAL AĞ PLATFORMLARININ GELİŞİMİ VE DİJİTAL GÖZETİM

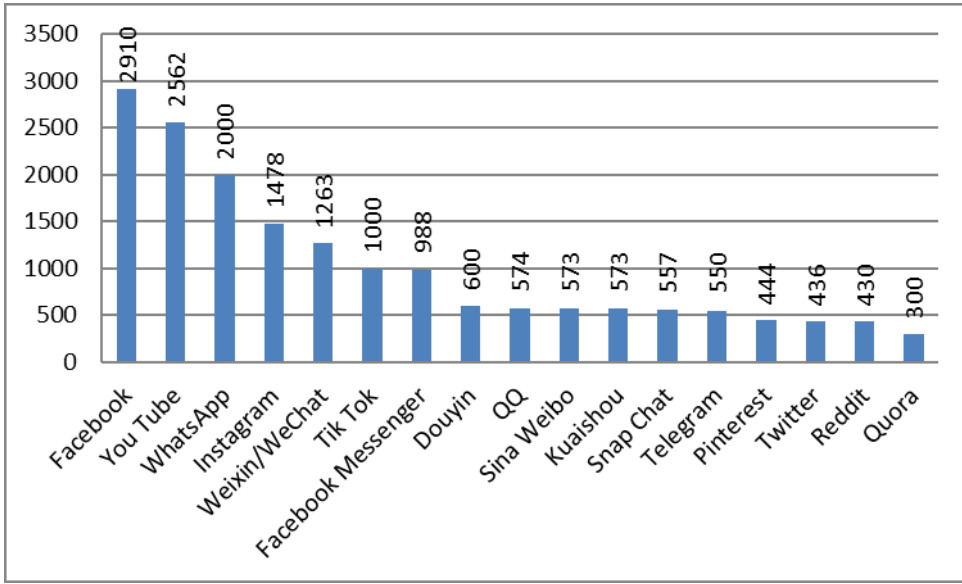
Sosyal medya terimi, özellikle Tim O'Reilly'nin 2005 yılında ilk kez *web 2.0*'dan söz etmesiyle birlikte *blog*'lar, mikro *blog*'lar, sosyal ağ siteleri, video/resim paylaşım platformları ve *wiki*'ler gibi *web* uygulamalarının tarif edilmesinde yaygın biçimde kullanılmaya başlandı (Fuchs, 2014b, s. 32). Lovink, *web 2.0*'ın üç ayırt edici özelliği olarak kullanımının kolay olmasını, sosyalleşmeyi kolaylaştırmasını ve kullanıcılara resim, video ya da metin biçiminde içerikleri yüklemelerine izin veren ücretsiz yayın ve üretim platformları sağlamasını sıralamaktadır (2011, s. 5). *Web 2.0*'ın bu platformları birbirine bağlamasının bir sonucu olarak, az sayıda büyük ama çok sayıda da küçük oyuncunun faaliyet gösterdiği bağlantısal özellikte yeni bir medya ekosistemi alt yapısı ortaya

çıktı. On yıl gibi görece kısa bir zaman süresinde ağ iletişiminden “platform” sosyalliğine, katılımcı bir kültürden bağlantısal bir kültüre dönüşüm gerçekleşti (Dijck, 2013, s. 4-5). Alelade insanların internet üzerinden metin, ses, resim ve video yayınlamaları çok kolaylaştı ve sosyal ağlara dayanan ama aynı zamanda gündelik ve algoritmik bağlantılarla güçlendirilen yeni bir enformasyon dağıtım topolojisi ortaya çıktı. Ticaret, reklam ve oyun sektörleri sosyal ağ platformlarının kullanıcının ilgisini paraya tedavül eden iş modelleri oluşturdu (Terranova & Donovan, 2013, s. 297). Bu çerçevede sosyal medyanın, birebir paylaşım amaçlı kişisel iletişim ile özel bir kişiye değil genele yönelik kamusal medya arasında bir yakınsamayı da temsil ettiğinden söz edilmektedir (Meikle & Young, 2012, s. 68).

Sosyal ağ platformlarından ücretsiz olarak yararlanılması karşılıksız olmamaktadır. Mümkün olduğunca fazla sayıda kullanıcıya ücretsiz olarak sunulan hizmetler sayesinde söz konusu platformlar elde ettikleri verilerle üçüncü kişilere satılacak reklam yerlerinin fiyatlarını yükseltebilmekte ve kullanıcıların profil bilgilerini reklam verenlere ya da diğer şirketlere satabilmektedir. Bu duruma, platformların kâr elde etmesini göz ardı etmemekle beraber sosyalleşme olanaklarının artması anlamında olumlu bakan dijital armağan ekonomisi yaklaşımı (Romele & Severo, 2016) çerçevesinden bakılabilir. Bununla birlikte ona piyasa değeri milyarlarca dolar mertebesine ulaşan söz konusu platformların kullanıcıların gönüllü olarak da olsa içerik üreterek yaptıkları katkılarının aslında istismar edilmeleri anlamına geldiğini savunan dijital emek sömürüsü yaklaşımı (Fuchs, 2014a, 2014b) çerçevesinden de bakılabilir. Bu yaklaşıma göre kullanıcılar ne kadar çok reklam alan ücretsiz platformları kullanılırlarsa, içerik üretmek, onları paylaşmak ve birbirleriyle iletişimde olmak için internette ne kadar çok vakit geçirirlerse, ürettikleri üretici-tüketici/üretüketici (*prosumer*) metasının değeri ve dolayısıyla o platformların sahibi olan internet şirketlerinin kârları da o kadar çok artmaktadır (Fuchs, 2009, s. 82).

Sosyal ağlar da dahil olmak üzere dijital platformlar üzerinden dijital emek sömürüsünün cereyan ettiği ekosistemin aynı zamanda gözetim faaliyetine de olanak veriyor olması dikkat çekilmesi gereken bir noktadır. Çünkü

sosyal ağ kullanıcıları söz konusu platformları kullanırlarken bir yandan dijital emekleriyle şirketlerin kârlarını artırmakta ama aynı zamanda gözetimin yukarıda irdelenen üç haline de hayat vermektedirler. Diğer bir ifadeyle sosyal ağ kullanıcıları dijital gözetimin hem öznesi hem de nesnesi durumundadırlar. Aşağıdaki grafikten de görülebileceği gibi, dünya çapında sosyal medya kullanıcıların sayısının Ocak 2022 itibarıyla 4 milyara yaklaştığı göz önüne alındığında, hem dijital emek sömürsünün hem de dijital gözetimin günümüz toplumunda ulaştığı düzey ve taşıdığı önem açık hale gelmektedir.

Grafik 1. Dünya çapında en popüler sosyal ağların Ocak 2022 itibarıyla kullanıcı sayısı/milyon (Dixon, 2022).

Sosyal ağ platformlarının işleyiş mekanizmasının “gözetim kapitalizmi” olarak tarif edilen yeni bir ekonomik düzene tekabül ettiği de düşünülmektedir. Buna göre sanayi kapitalizminin 19. ve 20. yüzyıllarda doğaya oluşturduğu tehdit kadar ciddi bir tehdit bu sefer insan doğası için söz konusudur. Zenginlik, bilgi ve gücün insanlık tarihinde benzeri görülmemiş ölçüde küçük bir azınlığın eline geçmiş olmasının damga vurduğu bu yeni ekonomik düzen, insan hakları ve halk egemenliğinin “yukardan” bir darbeyle ortadan kaldırılması anlamına

gelmektedir. Gözetim kapitalizmi, davranışa ilişkin verilere çevirmek üzere insan deneyimine bedava hammadde olarak tek taraflı bir şekilde el koymaktadır. Bu verilerin bir kısmı ürün ya da hizmetlerin iyileştirilmesi için kullanılsa da, geri kalan büyük bölümü, “makine zekâsı” olarak bilinen ileri imalat süreçlerine girdi sağlamakta ve insanların şimdi, az sonra ve daha sonra neler yapacağını ön gören ürünlerin yapılmasında kullanılmaktadır. Bu tahmin ürünleri alınıp satılmakta, bu yolla muazzam servetler biriktiren gözetim kapitalistleri, insanların gelecek davranışlarını ön görmek için rekabet etmektedir (Zuboff, 2019). Diğer taraftan sosyal ağ platformlarını elinde tutan az sayıdaki teknoloji şirketinin -Zuboff’un kavramsallaştırmasıyla gözetim kapitalistlerinin- sadece platform kullanıcıları üzerinden servet biriktirmekle kalmadıkları ama aynı zamanda milyarlarca insanın dikkatini, zihnini ve iradesini sömürerek onların yaratıcı düşünme ve yaratıcı eylem yeteneğini de körelten bir ekonomik sistemi temsil ettiğinden de söz edilmektedir (Terzioğlu, 2020).

Sosyal medya, bireyler ve kurumlar arasındaki bilgi alışverişini kolaylaştırmaktadır. Herhangi bir sosyal medya sitesine üye olan bir kişi kendine ait bilgileri sisteme kayıt ettiğinde sadece kendisinin seçeceği arkadaşlarına değil ama aynı zamanda diğer şirket ve kurumlara da görünür hale gelmektedir. Sosyal ağların dijital gözetimin aracı olması tam da bu noktada başlamaktadır. Bu platformlardan siber uzama yayılan bilgilerin kaynakları da gözetim nesnesine dönüşmektedir. Sosyal medyanın “sosyal” boyutunun gözetime nasıl daha fazla katkı yaptığını *Facebook* temelinde ele alan Daniel Trottier ve David Lyon, sosyal ağların beş temel özelliğini şöyle sıralamaktadır: İlk olarak, kullanıcılar diğer kullanıcılarla işbirliği içinde bir kimlik inşa sürecine katılmaktadır. İkincisi, kullanıcılar ekseri kafalarındaki belirli bir izleyici kitlesi ile ilişkilendiklerinden arkadaşlıklar benzersiz gözetim fırsatları yaratmaktadır. Üçüncüsü, kişisel bir sosyal çevre oluşturma sosyal ilişkilerin görünür, ölçülebilir ve araştırılabilir olması anlamına gelmektedir. Dördüncü olarak, her daim değişen arayüz ve gizlilik kontrolleri kullanıcıların sitede görünürlüğüne değiştirmektedir. Son olarak, sosyal medya içeriği kolaylıkla yeniden bağlamlaştırılmaktadır. Bu çerçevede bilgilerin sızması artık sıradan bir sonuç olmaktadır (2012, s. 89-90).

Facebook'tan sözü edilen bilgi sızmasının sonuçlarına Zuboff'un pespektifine benzer şekilde bakan Fuchs, bu sosyal ağ üzerinden işleyen gözetimin, sadece kullanıcıların diğer kullanıcıların yararına ya da zararına olacak şekilde onların verilerini görebildiği kişiler arası bir süreç olarak değil, esas olarak ekonomik gözetim olduğunu, yani kişisel verilerin, kullanıcı davranışlarının ve kullanıcıların ürettiği içeriğin toplanması, depolanması, değerlendirilmesi ve metalaştırılması olarak görmektedir. Ona göre *Facebook* ve diğer *web 2.0* platformları, ekonomik hedeflerine ekonomik gözetimle erişen ve büyük çaplı reklam temelinde çalışan sermaye birikim makinalarıdır (2012, s. 36).

Sosyal ağ kullanıcıları, platforma içerik yüklediklerinde, başkalarının yüklediği içerikleri tıkladıklarında veya onlarla iletişime girdiklerinde gözetim mekanizması devreye girmektedir. Platformların sağladığı iletişim ve sosyalleşme olanakları, mahremiyetin ihlali ve gözetimi adeta gizlemekte ya da geri plana itmektedir. Acaba sosyal ağ kullanıcıları bu durumun ne kadar farkındadır? Örneğin öğrencilere dönük yapılan bir araştırma, mahremiyetin ihlali ve gözetim risklerinin gayet iyi farkında olmalarına rağmen elde ettikleri ya da edebilecekleri avantajlar daha ağır bastığından seve seve sosyal medyayı kullandıklarına işaret etmektedir. Bu teknolojilerin iletişim ve sosyalleşme açısından yarattığı fırsatları çok önemli gördüklerinden sosyal ağ platformlarını kullanmamak bir seçenek olmaktan çıkmaktadır. O nedenle bu bağlamda iletişim ile gözetim uzlaşmaz karşıtlıklar olarak kurulmaktadır (Fuchs, 2012, s. 60-61). Türkiye'de 15 yaş üstü *Facebook* kullanıcılarına dönük son zamanlarda yapılan bir çalışma ise kullanıcılarının çoğunun kamu kurumları ve ticari şirketler tarafından izlendiklerinin tam olarak farkında olmadıklarına, bununla birlikte kamu kurumları tarafından yapılan gözetimden ziyade ticari şirketler tarafından yapılan gözetimin daha fazla farkında olduklarına işaret etmektedir. Gözetim farkındalığı eğitim, yaş, cinsiyet, meslek ve ikamet edilen bölgeye göre farklılık arz etmektedir. Erkekler kadınlara, yaşlılar gençlere, eğitim düzeyi yüksek olanlar düşük olanlara, çalışanlar işsizlere ve öğrencilere göre gözetimin daha çok farkında görünmektedir. Farkındalığın en yüksek olduğu bölge Ege, en

düşük olduğu bölge ise Karadeniz'dir (Kalaman, 2019).

Sosyal ağ üzerinden işleyen gözetimin omniptik biçimi, yani herkesin herkesi gözetlemesi de söz konusudur. Kullanıcılar, başkalarının ne yaptığını ve kimlerle ilişkilendiğini bu platformlardan izlemektedir. Yine yakın dönemde kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı çerçevesinde yapılan bir çalışma Türkiye'de sosyal medya kullanım amaçları arasında bilgi edinme yüzde 85,7, sosyal etkileşim yüzde 79 ve gözetim yüzde 54,6 oranında yer almaktadır (Taşkiran, 2019). Dolayısıyla sosyal ağ kullanıcılarının başkalarını gözetlemeye olan ilgisi dikkate alınacak düzeydedir.

Buraya kadar anlatılanlar çerçevesinde, sosyal ağ platformlarının çok yönlü işleyişleri içinde gözetimin önemli bir yer tuttuğu, kullanıcıların her türlüşüne ekseriyetle gönüllü olarak katıldıkları gözetimin hem özne hem de nesnelere dönüştükleri ve çevrimiçi faaliyetleriyle dünya çapında sayıları çok da fazla olmayan platform işleticisi şirketlerin kârlarını artırdıkları söylenebilir. Bunun yanı sıra söz konu platformların yukarıda kavramsallaştırma girişimi yapılan dijital gözetim toplumunun önemli bir aracı haline geldiği de ileri sürülebilir.

Sosyal ağlar üzerinden dijital gözetime ilişkin bazı örnekler, konunun öneminin daha iyi anlaşılmasına hizmet edecektir. Çin'de Covid-19 pandemisiyle ilgili yapılan bir araştırma, dijital gözetimin panoptik biçiminin kamu otoritesi tarafından kullanılabilme olanağına işaret etmektedir. Araştırma sosyal ağlarda hastalıkla ilgili mesajların izlenmesi halinde salgının seyri ve alınması gereken tedbirlerle ilgili zengin bir veri tabanı elde edilebileceğini ortaya koymaktadır. *Twitter* benzeri bir mikro *blog* olan *Weibo* üzerinden 20 Kasım 2019 ile 3 Mart 2020 tarihleri arasında 167 anahtar sözcükle yürütülen taramadan elde edilen 12 milyon mesaj, makine öğrenmesi tasnifleme programıyla analiz edilmiştir. Sonuç olarak resmi istatistiklerden yedi gün önce vaka sayıları öngörülebilmiştir (Shen, Chen, Luo, Zang, Feng & Lio, 2020).

Demokratik değerlerin ve insan haklarının saygı gördüğü Avrupa

ülkelerinde bile polis teşkilatları suçluların izlenmesi ve yakalanması amacıyla sosyal ağlarda dijital gözetim faaliyeti yürütmektedir. Bu amaçla polis teşkilatları, sosyal medya platformları, mobil cihaz üreticileri, telekomünikasyon şirketleri ve yazılım mühendisleriyle geçici işbirliklerine gitmektedir. Bu çerçevede polis teşkilatlarıyla *Facebook* gibi platformlar arasında “kırmızı hat” kurulması dahi önerilmiştir (Trottier, 2017).

Türkiye’de ise siyasal konumlanışa göre “dezenformasyonla mücadele yasası” ya da “sansür yasası” olarak anılan yasal düzenleme, güncel bir örnek olarak göze çarpmaktadır. 18 Ekim 2022 tarihinde yürürlüğe giren 7418 sayılı Basın Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapan Kanun’un, sosyal ağların siyasal otorite tarafından yukarıda sözü edilen dijital gözetim çerçevesinde kullanılmasına yasal olanak sağladığından söz edilebilir. Hukuka uygunluğu tartışmalı olan bu yasayla dijital gözetimin panoptik biçiminin ön planda işlev göreceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada gözetimin tarihsel akış içinde aldığı biçimlere değinildikten sonra, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan dijital teknolojinin özellikle son 20 yılda gözetimin de dijitalleşmesine yol açtığına işaret edildi. Bunun sonucu olarak kapitalizmin yeni bir yönü olarak dijital gözetim toplumuna ilişkin kavram önerisi yapıldı. Bu çerçevede, gözetimin günümüzde panoptik, sinoptik ve omniptik biçimlerinin iç içe geçerek işlev gördüğünün altı çizilerek dijital gözetimin post modern kültür bağlamında sıradan hale gelmesine dikkat çekildi. *Facebook*, *Twitter* ve *Instagram* gibi sosyal ağ platformlarının dijital gözetimin kullanışlı araçları olarak işlev görmelerine ve bunun sonuçlarına eleştirel bir bakış açısıyla açıklık getirilmeye çalışıldı. Sonuç olarak, bu çerçevede toplumsal farkındalık yaratacak olan görgül ve kuramsal çalışmalara ihtiyaç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü hiçbir şeyi unutmayan siber uzamın işleyiş mantığının anlaşılması ve anlatılmasına hizmet eden eleştirel her çalışma, dijital gözetim ve dijital sömürüyle mücadeleye mütevazı bir katkı temsil edecektir.

Kaynakça

Ball, K., Lyon, D., Wood, D. M., Norris, C., & Raab, C. (2006). *A Report on the Surveillance Society*. Retrieved from <https://ico.org.uk/media/about-the-ico/documents/1042390/surveillance-society-full-report-2006.pdf>

Bartley, T. (2019). The Digital Surveillance Society. *Contemporary Sociology*, 48(6), 622-627.

Barlow, J. (2007). The Digital Death of Jean Charles de Mendezes. *Interface: The Journal of Education, Community and Values* 7(7). Available at <https://commons.pacificu.edu/work/sc/11a5bfa3-7e27-4a3b-81d9-b33a49a4c48e>

Bayrakçı, O. (2021). Surveillance Practices through Social Media: From Strict Surveillance to Spontaneous Voluntary Surveillance. In U. Bingöl (Ed.), *#Trending Topics on Social Media Researches* (s. 133-146). Berlin: Peter Lang.

Bentham, J. (1995). *The Panoptikon Writings*. Great Britain: Verso.

Bigo, D. (2008). Globalizing (in) security: the field and the ban-opticon. In D. Bigo & A. Tsoukala (Eds.), *Terror, Insecurity and Liberty* (s. 10-48). London-New York: Routledge.

Boersma, K. (2012). Internet and Surveillance. In C. Fuchs, K. Boersma, A. Albrechtslund, & M. Sandoval (Eds.), *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media* (s. 297-305.). USA: Routledge.

Brandal, N., Brazier, E., & Teige, O. (2022). Securing the state: the First World War and the birth of the modern surveillance state in Scandinavia. In A. Marklund & L. Skouvig (Eds.), *Histories of Surveillance from Antiquity to the Digital Era* (s. 105-121). London-New York: Routledge.

Clarke, R. (2019). Risk inherent in the digital surveillance economy: A research agenda. *Journal of Information Technology*, 34 (1), 59-80.

Constantinou, C. S. (2021). Responses to Covid-19 as a form of 'biopower'. *International Review of Sociology*, 32(4), 1-11. doi:10.1080/03906701.2021.2000069

Dijck, J. V. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media*. Oxford: Oxford University Press.

Dixon, S. (2022). Global social networks ranked by number of users 2022. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

Foucault, M. (1975). *Surveiller y Punir: Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard.

Fuchs, C. (2009). Information and Communication Technologies: A Contribution to the Critical of Political Economy of the Internet. *European Journal of Communication*, 24(1), 69-87.

Fuchs, C. (2012). Critique of the Political Economy of Web 2.0 Surveillance. In C. Fuchs, B. Kees, A. Albrechtslund, & M. Sandoval (Eds.), *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media* (s. 32-70). New York: Routledge.

Fuchs, C. (2014a). *Digital Labour and Karl Marx*. New York: Routledge

Fuchs, C. (2014b). *Social Media: A critical introduction*. Great Britain: SAGE.

Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet* (C. Atay, Trans.). İstanbul: Kalkedon.

Han, B.-C. (2021). *Capitalism and the Death Drive* (D. Steuer, Trans.). Great Britain: Polity.

İsmayilzada, L., & Topçu, Ö. (2019). *New Privacy Concept in Social Media in Digital Surveillance Society* Communication and Technology Congress 2019 İstanbul.

Kalaman, S. (2019). Yeni Medya ve Dijital Gözetim: Türkiye'deki Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi*, 26(2), 575-594.

Lovink, G. (2011). *Networks without a cause: A critique of social media*. Cambridge: Polity.

Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Lyon, D. (1998). The world wide web of surveillance: The internet and off-world power-flows. *Information Communication and Society* (March), 32-43.

Lyon, D. (2002). Surveillance Studies: Understanding visibility, mobility and the phenetic fix. *Surveillance & Society*, 1(1), 1-7.

Lyon, D. (2007). National ID Cards: Crime-Control, Citizenship and Social Sorting. *Policing*, 1(111-118.). doi:10.1093/police/pam015

Manokha, I. (2018). Surveillance, Panopticism, and Self-Discipline in the Digital Age *Surveillance & Society*, 16(2), 219-237.

Marx, G. T. (1985). The Surveillance Society. *The Futurist*(June), 21-26.

Marx, G. T. (2002). What's New About the "New Surveillance"? Classifying for Change and Continuity. *Surveillance & Society*, 1(1), 9-29.

Mathew, D. S. (2020). Surveillance Society: Panopticon in the Age of Digital Media. *The New Polis*. Available at: <https://thenewpolis.com/2020/05/19/surveillance-society-panopticon-in-the-age-of-digital-media-donna-susan-mathew-part-2/>

Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215-234.

McDonald, J., & Snooks, G. D. (1985). Statistical Analysis of Domesday Book (1086). *Journal of the Royal Statistical Society*, 148(2), 147-160.

Meikle, G., & Young, S. (2012). *Media convergence: Networked digital media in everyday life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Ogura, T. (2006). Electronic government and surveillance-oriented society. In D. Lyon (Ed.), *Theorizing Surveillance* (s. 270-295). Cornwall: Willan Publishing.

Okmeydan, S. B. (2017). Postmodern Kültürde Gözetim Toplumunun Dönüşümü: 'Panoptikon'dan 'Sinoptikon' ve 'Omniptikon'a. *Online Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 45-69. doi:10.5824/1309-1581.2017.5.003.x

Orwell, G. (2021). *1984* (M. Bal, Trans.). İstanbul: Everest.

Öz, M. (1991). Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler. *Vakıflar Dergisi*, 22, 429-439.

Romele, A., & Severo, M. (2016). The Economy of the Digital Gift: From Socialism to Sociality Online. *Theory, Culture & Society*, 33(5), 43-63.

Rosen, J. (2004). *The Naked Crowd: Reclaiming Security and Freedom in an Anxious Age*. New York: Random House.

Shen, C., Chen, A., Luo, C., Zhang, J., Feng, B., & Liao, W. (2020). Using Reports of Symptoms and Diagnoses on Social Media to Predict COVID-19 Case Counts in Mainland China: Observational Inveillance Study. *Journal of Medical Internet Research* 22(5).

Taşkıran, H. B. (2019). Uses and Gratifications Approach, Social Media and Personal Branding: A Study on Social Media Users in Turkey. *Communication Today*, 10(1), 142-155.

Terranova, T., & Donovan, J. (2013). Occupy Social Networks: The Paradoxes of Corporate Social Media for Networked Social Movements. In G. Lovink & M. Rasch (Eds.), *Unlike Us Reader: Social Media Monopolies and Their Alternative* (s. 296-311). Amsterdam: Institute of Network Cultures.

Terzioğlu, F. (2020). Dijital Platformların Yaratıcı Düşünce ve Eylem Haliyle Etkileşimine İlişkin Bir Sorgulama. *İleti-ş-im* (Özel sayı 5), 53-70. doi:10.16878/gsuilet.829449

Trottier, D. (2017). 'Fear of contact': Police surveillance through social networks. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 4(4), 457-477. doi: 10.1080/23254823.2017.1333442

Trottier, D., & Lyon, D. (2012). Key Features of Social Media Surveillance. In C. Fuchs, Kees, Boersma, A. Albrechtslund, & M. Sandoval (Eds.), *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media* (s. 89-105). New York: Routledge.

Weller, T. (2022). The historical ubiquity of surveillance. In A. Marklund & L. Skouvig (Eds.), *Histories of Surveillance from Antiquity to the Digital Era* (s. 163-179). London-New York: Routledge.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Ssurveillance Capitalism*. New York: Public Affairs.

